

ПРОТЕСТНІ АКЦІЇ У КРАЇНАХ БЛИЗЬКОГО СХОДУ: ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ

Ісакова Тамара Олегівна

Досліджено інформаційно-комунікативні умови формування протестних акцій у країнах Близького Сходу. Проаналізовано особливості використання під час проведення протестних акцій інтернет-технологій і мобільного зв'язку як мітингувальниками, так і представниками влади. Особливу увагу звернуто на використання протестувальниками соціальних мереж, зокрема *Facebook* і *Twitter*.

Ключові слова: протест, інтернет, соціальні мережі, інформаційно-комунікативні технології.

Інформаційно-комунікативні технології (ІКТ) у XXI ст. дедалі більше впливають на різні сфери соціального буття. Розширення функціональних можливостей ІКТ і зростання рівня доступу до них населення сприяють зародженню нових методів їх використання. Залучення населення до різного роду інтернет-діяльності спрощує процес взаємної комунікації громадян, надає їм можливість доносити власну думку з того чи іншого питання до представників влади, а також має потенціал для формування протестних акцій у невіртуальному, реальному середовищі.

Свідченням цього стали масові антиурядові мітинги з вимогами радикальних політичних реформ у країнах Близького Сходу, що отримали назву «Арабська весна». Так, починаючи з кінця 2011 р. відбулися протести у Бахреїні, Єгипті, Йорданії, Іраку, Лівані, Сирії, Омані й Туреччині. Головні причини соціальних протестів у регіоні мали як внутрішній, так і зовнішній характер та були зумовлені конкретною соціально-економічною, політичною, релігійною ситуацією у цих країнах, специфікою їх історичного розвитку. Основним внутрішнім чинником вибуху протесту в цих країнах стало загострення соціально-економічних проблем на тлі зростання корупції та протекціонізму. Водночас одним із головних зовнішніх чинників, що негативно вплинули на соціально-економічне становище, стала світова фінансово-економічна криза, яка почалася у 2008 р. і зачепила економіки країн Близького Сходу.

Події «Арабської весни» привернули увагу багатьох науковців. Зокрема, вагомий внесок

у розкриття сутності та механізмів конструювання протестних рухів сучасності зробили такі дослідники, як Г. Рейнгольд, Дж. Шуров'ескі, А. Бузгалін. Тематика використання інтернет-технологій у процесі формування та розвитку протестних акцій у країнах Близького Сходу, і зокрема Туреччини, висвітлювалася у працях А. Чернобая, П. Барбери, М. Метзгера. Ю. Мізюркіна, Я. Акденіза, К. Каліскана, К. Гюрсея. Водночас чимало аспектів цих нових протестних рухів, особливо щодо інформаційно-комунікативних технологій політичної мобілізації їх учасників, залишаються ще недостатньо дослідженими.

Мета даної статті – виявити основні інформаційно-комунікативні передумови зародження протестної активності на Близькому Сході, проаналізувати методи використання новітніх цифрових технологій для політичної мобілізації населення, дослідити базові характеристики застосування у протестних акціях соціальних мереж.

Нові технології організації протестних акцій в інформаційному суспільстві

Характерною рисою майже всіх масових виступів у країнах Близького Сходу було активне використання протестувальниками інтернет-технологій, зокрема соціальних мереж і мобільного зв'язку, для мобілізації учасників протестних рухів, координації їх спільної діяльності, а також інформування громадськості своєї країни та світу про події, що відбуваються. Водночас відповіддю представників

влади на масові заворушення стало застосування як силових підрозділів задля ліквідації протестів, так і різноманітних технологічних засобів з метою припинення взаємної комунікації громадян. Наприклад, під час протестів у Єгипті влада, маючи на меті придушити масові виступи ще на початковій стадії, організувала введення в Каїр спеціальних поліцейських підрозділів та армії, а також відключила доступ до інтернету та мобільний зв'язок. Крім того, було перекрито доступ до сервісу мікроблогів *Twitter*, соціальної мережі *Facebook* і поштового сервісу *Google Mail*.

Висвітлюючи питання стосовно зростання ролі новітніх засобів комунікації під час протестних рухів сучасності, варто наголосити, що ці можливості стали реальними завдяки появі нових моделей суспільно-політичної поведінки і трансформації самого суспільства, що, за словами соціолога Г. Рейнгольда, у разі необхідності перетворюється на «розумний натовп». Т.зв. розумні натовпи завдяки активному використанню нових комунікативних технологій самоорганізуються з метою зміни політичної ситуації. «Розумні натовпи» формуються з людей, здатних діяти узгоджено, навіть якщо вони особисто незнайомі. Особи, які складають розумний натовп, співпрацюють невідомим раніше способом завдяки наявним у них переносним (мобільним) пристроям зв'язку, які з'єднують їх власників як з іншими інформаційними пристроями поблизу, так і з телефонами інших людей. Такі пристрої допомагають узгоджувати свої дії з діями інших людей у всьому світі, й за допомогою цих пристроїв цілі групи людей знаходять нові форми громадського впливу, нові способи взаємодії» [1].

Одним із базових принципів діяльності «розумного натовпу» є принцип **децентралізації**, який ми і спостерігали під час протестної мобілізації у країнах Близького Сходу. Так, на думку дослідника Дж. Шуров'ескі, феномен децентралізації дає додаткові можливості «розумним натовпам»: спільне рішення такого натовпу є більш ефективним, ніж нав'язане з центру: «Ідея «розумного натовпу» передбачає, що у разі, якщо ви сформуєте велику групу незалежних один від одного учасників з метою вирішення якоїсь проблеми та зацікавите їх замість того, щоб скеровувати їх зусилля «зверху», то спільне рішення цієї групи, швидше за все, виявиться успішним... Децентралізація є системою без органу центрального управління, в якій важливі рішення приймаються окремими людьми на основі обмеженої інформації та спеціальних знань... Сила децентралізації полягає в тому, що, з од-

ного боку, вона заохочує незалежність і спеціалізацію, а з іншого – дозволяє людям координувати свої дії та вирішувати складні проблеми» [2].

З точки зору Дж. Шуров'ескі, принципам децентралізації останніми роками приділяють усе більше уваги вчені, бізнесмени, інженери: «У бізнесі інноваційні теорії управління припускали відмову від здійснення супервізії та безпосереднього управління на користь формування робочих груп і самокерованих команд <...> У фізиці та біології вчені приділяли дедалі більшу увагу самоорганізованим, децентралізованим системам (колонії бджіл і мурах), які, не маючи центру управління, підтвердили свою життєздатність і пристосованість до навколишнього середовища. Соціологи підкреслювали важливість мереж соціальних зв'язків, які дають змогу людям встановлювати контакти і взаємно координувати свої дії без керівництва. І нарешті, розвиток інтернету і взаємодіючих технологій яскраво продемонстрував можливості децентралізації (економічні, організаційні та інші)» [2].

У практичній площині принцип децентралізації втілений у процесі функціонування соціальних мереж, що дають змогу здійснювати динамічний обмін даними між особами, які не обов'язково є знайомими і перебувають на значній відстані одна від одної. Наприклад, у Єгипті сервіс мікроблогів *Twitter* використовувався для координації дій протестувальників на місцях: людей закликали збиратися в певних місцях у певний час, а також радили, як дістатися до цих місць, якими вулицями міст варто чи не варто пересуватися, як обійти блокпости, подолати мости тощо. У *Twitter* також можна було знайти репортажі з місця подій [3].

Протести на Близькому Сході цілковито підтверджують тезу Г. Рейнгольда про те, що інтерактивні (он-лайн) суспільні мережі стають виявом людської діяльності, базуючись при цьому на інфраструктурі зв'язку. Внаслідок поширення суспільних комунікацій з допомогою інтернету люди створюють групи підтримки в інтерактивному режимі. Нові соціальні форми останнього десятиліття ХХ ст. виростили з наданої мережею можливості встановлювати суспільні зв'язки багатьох з багатьма.

Нові соціальні форми початку ХХІ ст. істотно підвищують значущість суспільних мереж: «Складні соціальні мережі існували завжди, але нещодавні технічні досягнення в галузі зв'язку роблять їх головною формою соціальної організації. Коли комп'ютерні комунікаційні мережі пов'язують людей,

Стратегічні пріоритети, №4 (29), 2013 р.

установи і знання, вони стають комп'ютеропідтримуваними соціальними мережами. Технічний розвиток обчислювальних (комп'ютерних) мереж і суспільний розквіт соціальних мереж підживлюють один одного... Я визначаю спільноту як мережу міжособистісних зв'язків, що забезпечують спілкування, підтримку, інформацію, відчуття причетності й соціальну ідентифікацію» [1].

Таким чином, нині ми є свідками формування «мережевого суспільства», яке у процесі протестної консолідації використовує механізм **мережевої соціальної організації** [4]. Основними рисами «мережевого суспільства» є:

- неієрархічність, децентралізація, переважно горизонтальна і/або функціональна кооперація учасників;

- гнучкість, рухливість, мінливість форм і конфігурацій, легкість і швидкість створення й розпаду структур;

- відкритість мережі для «входу» і «виходу», загальнодоступність ресурсів (насамперед інформаційних) мережі;

- рівноправність учасників мережі незалежно від їх ролі, масштабу, ресурсів, не тільки некомерційний, а й антиринковий характер діяльності;

- вторинність форм і структур по відношенню до змісту діяльності;

- унікальність мереж.

Використання інформаційно-комунікативних технологій під час проведення протестних акцій у Туреччині

З метою висвітлення питання застосування інформаційно-комунікативних технологій у процесі протестної мобілізації, на нашу думку, варто більш детально проаналізувати масові протестні акції в Туреччині у травні-червні 2013 р. Вони розпочалися 28 травня на площі Таксим у Стамбулі. Спершу це була мирна демонстрація захисників довкілля проти вирубки парку Таксим Гезі у Стамбулі та будівництва на його місці торговельного центру. Мітингувальниками в парку було розбите наметове містечко. Відповіддю влади на таку діяльність стало застосування поліцейських сил, які в ніч з 30 на 31 травня спробували знести намети, використовуючи при цьому сльозогінний газ і водомети. Проте це викликало лише посилення спротиву мітингувальників і вже за декілька днів акції із суто екологічної тематики переросли в антиурядові зі звинуваченнями уряду Р. Ердогана в авторитаризмі та ісламізації країни, висловлен-

Стратегічні пріоритети, №4 (29), 2013 р.

ням невдоволення політичною системою та зловживаннями влади в цілому. Ці акції охопили майже всю країну – вони, зокрема, відбулися в найбільших турецьких містах Ізмір, Ескішехір, Бурса, Мерсін, Адана, Ізміт, Конья, Самсун, Бодрум та ін. За оцінками міністра внутрішніх справ Туреччини М. Гюлера, відбулося 90 акцій протесту в 48 містах країни, внаслідок чого постраждало близько 3,5 тис. осіб [5], а понад 1700 осіб були заарештовані [6].

Справжнім джерелом масових протестів є комплекс причин, які вплинули на розвиток подій у Туреччині. З одного боку, ці протести відображають закономірності розвитку країни впродовж останніх років, які характеризуються певним розколом серед еліти й суспільства на два табори. Перший склали прихильники ісламізації Туреччини, об'єднані довкола правлячої Партії справедливості і розвитку та її лідера – нинішнього прем'єр-міністра Р. Ердогана. Другий табір утворили прихильники світської (секуляризованої) політики, що бере початок від реформ М. Ататюрка, тобто ті, хто виступають проти ісламізації країни, за її світський розвиток.

Справді, впродовж останнього десятиліття в Туреччині відбувається активізація прихильників ісламізації – спочатку ісламісти позбулися впливу військових, які були прихильниками світського розвитку країни, потім змінили судову систему, законодавство тощо. І коли влада розігнала демонстрацію на стамбульській площі Таксим, то це стало каталізатором активізації противників політики Р. Ердогана, які вийшли з протестами на вулицю.

Особливості використання соціальних мереж під час «Турецької весни»

Протестні акції, що розпочалися у Стамбулі й поширилися по всій країні, у світових ЗМІ отримали назву «Турецька весна», оскільки мітингувальники, так само, як і під час подій «Арабської весни» (Туреччина – ісламська, але не арабська країна), активно використовували можливості соціальних мереж і передусім *Facebook* і *Twitter*. Свідки заворушень на вулицях оприлюднювали у соціальних мережах побачене – це були повідомлення, фото- або відеоінформація. У *Facebook* з'являлися заклики про допомогу і призначалися місця зборів. Інформація одразу поширювалася тисячами людей. Найактивніше поширювалося відео, на яких поліція застосовує до протестувальників силу.

У *Facebook* центрами поширення інформації стали декілька груп кемалістів¹, а також противників прем'єр-міністра, сторінки яких найактивніше наповнювалися інформацією про заворушення². Однак особливо важливим при організації протестів став *Twitter*. За підрахунками американських учених, з 31 травня 2013 р. активність постів у *Twitter* про масові заворушення у Стамбулі стрімко наростала. Пік активності припав на ніч з 31 травня на 1 червня, коли учасники демонстрацій постили 3 тис. твітів за хвилину. За тими ж підрахунками, за період з 31 травня по 1 червня 2013 р. у *Twitter* «запостилося» понад 2 млн повідомлень із хештегом, що стосувався протестів. Наприклад, хештег # *direngeziparki* згадувався в 950 тис. твітів, # *occupygezi* – у 170 тис. твітів, а # *geziparki* – у 50 тис. твітів. Великою популярністю користувався хештег # *BugünTelevizyonlariKapat* («вимкніть телевізори сьогодні»), який станом на 1 червня був використаний 50 тис. разів [7]. З його допомогою учасники подій закликали співгромадян вимикати телевізори на знак протесту проти недостатнього висвітлення цих подій на офіційних телеканалах.

Мережа *Twitter* і мобільні телефони, зокрема смартфони, активно використовувалися протестувальниками для посилення координації своїх дій під час сутичок із поліцією. Наприклад, одна з мітингувальниць використала *Twitter* для інформування маніфестантів на площі Таксим про наближення трьох поліцейських бронемашин із правоохоронцями, причому вона їх виявила завдяки використанню зображення з веб-камери на прилеглій вулиці, яка працювала в режимі реального часу [8].

Необхідно звернути увагу й на те, що, на відміну від протестів «Арабської весни», близько 90 % твітів виходили із самої Туреччини, з них 50 % були надіслані зі Стамбула як епіцентру протестів. Натомість під час революції в Єгипті тільки 30 % повідомлень на *Twitter* були надіслані з цієї країни [7]. До того ж у Туреччині 88 % повідомлень були написані турецькою мовою, а це означає, що їх цільовою аудиторією були турецькі грома-

дяни, а не представники міжнародного співтовариства.

Така загальна мережева активність під час протестів корелює з рівнем проникнення всесвітньої мережі в Туреччині. За даними *World Internet and Population Statistics*, серед 78 млн населення Туреччини інтернетом користуються 35 млн, що становить 44 % [9]. Безпосередніми користувачами соціальної мережі *Facebook* є понад 31 млн турків (39 %). При цьому більшість користувачів мережі становлять чоловіки віком 18–24 років. 23,7 % усіх інтернет-користувачів виходять у мережу за допомогою мобільних телефонів чи смартфонів [10]. Загалом користуються мобільними телефонами близько 68 млн осіб, а 10 млн осіб використовують смартфони, 90 % з яких підключені до мережі. 75 % смартфон-користувачів регулярно відвідують соціальні мережі. Це переважно чоловіки (52,9 %) віком 18–30 років (70,4 %) [11].

Не залишилися осторонь протестів і хакерські групи – у ніч на 3 червня 2013 р. представники групи *Anonymous* у рамках акції # *OpTurkey* атакували низку урядових сайтів. У результаті хакерам вдалося заблокувати доступ до сайту президента Туреччини Абдуллаха Гюля, правлячої в країні Партії справедливості і розвитку та сторінки прем'єр-міністра країни. Атак *Anonymous* зазнали і деякі турецькі ЗМІ, зокрема сайти урядової газети *Official Gazette* і приватного телеканалу *NTV*. Хакери зреагували на обурення населення тим, що турецькі медіа видавали дуже обмежені коментарі з приводу подій, що відбувалися, а інформація про поведінку поліції вперто замовчувалася.

Характерно, що на роль соціальних мереж у розгортанні протестів звернув увагу прем'єр-міністр Туреччини, який назвав соцмережі головною загрозою і «джерелом брехні»: «Існує загроза під назвою *Twitter*. Там можна знайти приклади виключної брехні. Як на мене, соціальні мережі – найстрашніша загроза суспільству», – процитувала британська *The Guardian* висловлювання Р. Ердогана, який також запевнив громадськість у тому, що те, що відбувається в його країні, не можна розцінювати як продовження «Арабської весни» [12].

Ця заява Р. Ердогана свідчить, що саме владні структури вживали заходів для блокування доступу до соціальних медіа як у Стамбулі, так і в країні загалом. Так, відповідно до даних компанії *Techcrunch* доступ до *Facebook* і *Twitter* був дуже ускладнений [13]. Також надходили повідомлення про глушіння владою сигналу з площі Таксим під час проведення демонстрацій. Джерела, що побажали за-

¹ Прихильники ідей світської держави в Туреччині. Назва – від імені першого президента Турецької Республіки Кемалю Ататюрка.

² Відео на сторінці противників Ердогана зібрало понад 5 тис. лайків і майже 100 тис. публікацій. – *Все* включено. Соцсети стали оружием оппозиции в Турции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biz.liga.net/all/all/stati/2514379-vse-vklyucheno-sotsseti-stali-oruzhiem-oppozitsii-v-turtsii.htm>

лишитися невідомими, повідомили в ЗМІ, що швидкість доступу була навмисне знижена до мінімальної. Тобто доступ до ресурсів офіційно не був заблокований, проте найбільші світові соціальні мережі опинилися практично поза доступом.

За повідомленнями з інших джерел, доступ за допомогою технології мобільного зв'язку 3G також був заблокованим. Зазначалося, що доступ був ускладнений саме в години пік, коли протестувальники намагалися потрапити до парку Гезі. Висловлювалося припущення, що сайти соціальних мереж були зумисне піддані DDOS-атакам [14]. Приблизно за півгодини після того, як поліція залишила територію парку, доступ до *Twitter* і *Facebook* був відновлений. Водночас варто зауважити стандартність звинувачень стосовно дій влади, бо під час таких протестних подій звинувачення на адресу влади у спробах глушіння сигналів чи іншій протидії стають традиційними (наприклад, аналогічні заяви були під час подій «Арабської весни»).

Показово, що для частини мітингувальників поширення дійсно неперевіреної інформації мало й цілком конкретні негативні наслідки. Поліція Туреччини заарештувала зокрема 25 осіб у місті Ізмір за повідомлення в мережі мікроблогів *Twitter*, які нібито містили наклеп і дезінформацію [15]. Водночас є свідчення про розміщення помилкової інформації у соціальних мережах, що мала на меті спонукати до нових спалахів конфлікту. Наприклад, 1 червня 2013 р. неназваний «цивільний журналіст» розмістив на сайті *CNN* інформацію, що поліція нібито застосувала проти демонстрантів у Стамбулі хімічну зброю – гербіцид «Помаранчевий агент». Це неточне твердження активно поширилось у мережі *Twitter*, поки не було спростоване [8].

Реакцією на такі дифамації стало, зокрема, звернення міністра фінансів Туреччини М. Шішмека до *Twitter* з осудом окремих журналістів за поширення неправдивої інформації про акції протестів з метою «розбурхати громадськість» [8]. Крім того, декілька журналістів визнали, що інформація, яка часто надходить таким шляхом, не може бути підтверджена, містить значні перебільшення або зовсім не відповідає дійсності. На цю проблему звернули увагу й самі протестувальники, що змусило їх ввести відповідні стандарти – активісти, які розміщують інформацію на сторінках у *Facebook* і *Twitter*, мали вказувати дату і час отримання інформації [8].

Однак, крім «випадкових» неточностей, є приклади і цілеспрямованих заходів щодо дезінформування як внутрішньої, так і зов-

нішньої аудиторії стосовно характеру подій у Туреччині. Так, в інтернеті були розміщені фотографії подій, що не мали жодного відношення до протестних акцій у країні. Прикладом є, зокрема, фото зі спортивних заходів у Стамбулі в серпні 2012 р., яке видавалося за фотоілюстрацію згаданих вище протестних подій. Інше фото у *Twitter*, яке буцімто стосувалося жертви поліцейського свавілля, виявилось фотографією людини, постраждалої у 2012 р. в результаті аварії на виробництві [16].

Характерною особливістю цих турецьких протестних дій був досить строкатий склад і самих протестувальників, і їх претензій до влади. На відміну від попередніх потужних демонстрацій у Туреччині, що були завжди організовані однією групою, об'єднаною етноконфесійною приналежністю або ідеологією, у зазначених мітингах взяли участь люди різних професій і соціального статусу. Так, відповідно до опитування учасників цього повстання, проведеного Університетом «Більге» у Стамбулі, основними причинами протесту були названі: авторитарна позиція прем'єр-міністра (92,4 %); жорстокість поліції (91,3 %); порушення демократичних прав (91,1 %); мовчання преси (84,2 %); вирубування дерев (56,2 %) [17]. Слід наголосити, що тільки 7 % опитаних були спрямовані на протестну акцію певним політичним рухом. Тобто це був багато в чому неорганізований виступ. При цьому більшість його учасників (79,5 %) однозначно виступала проти військового перевороту і лише 6,6 % підтримала цю думку. 70 % протестуючих зазначили, що немає жодної політичної партії в Туреччині, ідеї якої були б їм близькими, і лише 15 % визнали себе прихильниками певної політичної сили. 37 % вважали за необхідне створення нової політичної партії. Більшість протестувальників віднесли себе до «лібералів» (81,2 %), 64,5 % вказали, що вони є «прихильники світської ідеології» й відмежувалися від електорату Партії справедливості і розвитку (92,1 %) та консерваторів (75 %).

Показово й те, що протестувальників активно підтримували власники готелів, ресторанів, кав'ярень і магазинів (тобто переважно представники дрібного бізнесу): вони відкрили, зокрема, доступ до своїх *WI-FI* мереж, щоб мітингувальники могли вільно вести репортажі з місця подій.

Висновки

Одним із вагомих чинників, що сприяв динамічній протестній мобілізації громадян у країнах Близького Сходу, зокрема в Туреччині, було їх активне залучення до комунікативної

діяльності завдяки новітнім інтернет-технологіям, а особливо – з використанням соціальних мереж *Facebook* і *Twitter*. Крім того, виключну роль зіграло застосування бездротового інтернету через такі пристрої зв'язку, як мобільні телефони та, зокрема, смартфони, завдяки яким інформація про ситуацію на вулицях міст швидко поширювалася через мережу та генерувала подальші протестні дії.

З одного боку, інформація, поширювана соціальними мережами, мала оперативнотактичне значення, бо давала змогу учасникам протестів гнучкіше реагувати на дії поліції, уникаючи прямих зіткнень. З іншого боку, як у протестних акціях у Туреччині, активна реакція в соціальних мережах на масові протести була спричинена недостатнім та недостовірним висвітленням протестних заворушень в офіційних турецьких засобах масової інформації.

Склад протестувальників у Туреччині вказує на те, що мітинги не були організовані

певними радикальними групами, а стали виявом суспільного руху, що використав можливості мережі Інтернет для свого об'єднання. Масові заворушення в країні засвідчили, що наразі можливе практично миттєве зародження неорганізованого стихійного протестного руху політичного спрямування, витоком чого може виявитися абсолютно аполітична подія на кшталт демонстрації захисників паркової зони.

Загалом, протестні акції у країнах Близького Сходу підтвердили дієвість втілення на практиці принципу «розумного натовпу». За умови доступності до сучасних засобів комунікації громадяни спроможні без будь-якого центрального органу управління ефективно та швидко консолідуватися та організуватися на протестні акції, чому значною мірою сприяє «архітектура» соціальних мереж, що характеризується відкритістю, гнучкістю, простотою користування та загальнодоступністю.

Список використаних джерел

1. Рейнгольд Г. Умная толпа : новая социальная революция : пер. с англ. / Г. Рейнгольд. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с.
2. Шуровьески Дж. Мудрость толпы. Почему вместе мы умнее, чем поодиночке, и как коллективный разум формирует бизнес, экономику, общество и государство : пер. с англ. / Дж. Шуровьески. – М. : ООО «И. Д. Вильямс», 2007. – 304 с. : ил.
3. Чернобай А. И. Роль социальных сетей в мобилизации протестных настроений на Ближнем Востоке и в Северной Африке в январе-марте 2011 года / А. И. Чернобай [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mod.mil.by/iavb/2011n1/9.pdf>
4. Бузгалин А. В. Новые социальные движения и политические партии в условиях глобализации : докл. в Госдуме, 28 февраля 2003 г. // Тр. науч. семинара «Трансформационная Россия : экономика, политика, культура» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.igrunov.ru/vin/vchk-vin-civil-globaliz/vchk-vin-civil-globaliz-nsd.html>
5. Столкновения в Турции : пострадали уже около 3,5 тысяч человек [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news.liga.net/news/world/861914-stolknoveniya_v_turtsii_postradali_uzhe_okolo_3_5_tysyach_chelovek.htm
6. Туреччина : мечеті та магазини приймають поранених [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2013/06/130603_turkey_unrest_ms.shtml
7. A Breakout Role for Twitter? Extensive Use of Social Media in the Absence of Traditional Media by Turks in Turkish in Taksim Square Protests [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://themonkeycage.org/2013/06/01/a-breakout-role-for-twitter-extensive-use-of-social-media-in-the-absence-of-traditional-media-by-turks-in-turkish-in-taksim-square-protests/>
8. Джонс Д. Турция. Традиционные СМИ замалчивают информацию о протестах, Твиттер заполняет вакуум / Д. Джонс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russian.eurasianet.org/node/60126>
9. European Internet and Population Statistics TURKEY [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.internetworldstats.com/europa2.htm#tr>
10. Information and communication technology (ICT) usage survey on households and individuals, 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.turkstat.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=10880>
11. Smartphone Usage According to Gender in Turkey. This presentation is prepared for FAS 2013 International Gender Congress [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.slideshare.net/burakBGpolat/smartphone-usage-according-to-gender-in-turkey>
12. Social media and opposition to blame for protests – says Turkish PM [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.guardian.co.uk/world/2013/jun/02/turkish-protesters-control-istanbul-square?INTCMP=SRCH>

13. *В Турции*, по неофициальной информации, заблокирован доступ к социальным сетям по всей территории страны [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rbc.ua/rus/news/society/v-turtsii-zablokirovan-dostup-k-sotsialnym-setyam-po-vsey-03062013145200>

14. *Twitter is Turkey's only hope amid riots* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.news.com.au/technology/twitter-is-turkey8217s-only-hope-amid-riots/story-e6frfro0-1226656128880>

15. *У Туреччині* поліція затримала 25 блогерів [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tyzhden.ua/News/81348>

16. *Ложь*, фальсификации и социальные сети – цветная революции в Турции «под копірку» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nstarikov.ru/blog/26524>

17. *Гюрсель К.* Приветствуйте поколение 90-х («Milliyet») / Кадри Гюрсель [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/world/20130607/209805669.html>